 <https://doi.org/10.30563/turklad.1119400>

İntihal / Plagiarism

This article was checked by

programında bu makale taranmıştır

Makale Bilgisi / Article information

Makale Türü / Article types : Araştırma Makalesi / Research article
Geliş Tarihi / Received date : 24.05.2022
Kabul Tarihi / Accepted date : 22.11.2022
Yayın Tarihi / Date published : 20.12.2022

Atıf / Citation

Mirzali, M. ve Şahbazova, Z. (2022). Dil Tipləri Arasında Əlaqə və Onların İzləri. *Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi / International Journal of Turkic Dialects (TÜRKLAD)*. 6. Cilt, 2. Sayı, 341-355.

DİL TIPLƏRİ ARASINDA ƏLAQƏ VƏ ONLARIN İZLƏRİ

Relationships between language types and their traces

ZEMFİRA ŞAHBAZOVA¹

MƏLEYKƏ MİRZƏLİ²

Öz

Dünya dilləri özlərinin filoloji və ya tipoloji xüsusiyyətlərinə görə əksər dilçilər tərəfindən qəbul edildiyi kimi bu şəkildə qruplaşdırılır: 1. Kök dillər; 2. Aqlütinativ dillər; 3. Flektiv dillər; 4. İnkorporlaşan dillər. Hər bir qrupun özünəməxsus əlamət və xüsusiyyətləri olsa da, bunların bir-biri ilə əlaqəsi və inteqrasiyası vardır. Bu məqalədə dillərin tipoloji baxımdan bölgülərinə ona görə diqqət yetirilir ki, bu bölgülərin bir-biri ilə əlaqəsinin olduğu, bir-birinə inteqrasiya olunduğu sərgilənsin. Başqa sözlə desək, Azərbaycan dilində rast gəlinən, inkorporlaşmada olduğu kimi cümlənin söz və yaxud bir leksik vahid kimi formalaşmasının bir sıra xüsusiyyətləri göstərilir.

Cümlənin leksik vahidə çevrilməsindən sonra dildə məqbul sayılan bəzi transformasiyon hadisələr, yəni bir çox xüsusiyyətlərin itirilməsi, itirilənlərin yerinə yeni əlamətlərin qazanılması kimi bir sıra proseslər təsbit edilir. Daha sonra cümlə-sözlərin tərkibindəki komponentlərinə görə şərti olaraq struktur təsnifatı aparılır, semantik çalarlıqlarına görə bölgüsü verilir.

Məqalədə nəzəri aspektdən Azərbaycan dilinin ümumi leksika və dialekt sözlərinə daxil olan materiallar əsasında cümlə-sözlər araşdırılır. Öncə dillərin tipoloji bölgüsündən bəhs edilir və bu bölgülərin arasında kəskin sərhəd qoyula bilməyəcəyinə aydınlıq gətirilir. Bir dil tipində digərinin izinin görülməsi dillə təfəkkürün bağlılığının, müxtəlif dil tiplərinə aid olan cəmiyyət üzvlərinin bir-birilə sosioloji, ictimai əlaqələrinin sayəsində meydana çıxdığı göstərilir.

Bizə görə, bu mövzu daha çox elmi araşdırma tələb edir. Ümumiyyətlə, dil tipləri arasındakı əlaqə və bir-birinə inteqrasiyası xüsusi araşdırmaya cəlb edilməlidir.

Anahtar Kelimələr: Dil Tipləri, İnkorporlaşma, Cümlə-Söz, Transformasiyon, Sintaktik Vahid

¹ Prof. Dr., Bakı Dövlət Universiteti, Filologiya Fakültəsi, Azərbaycan dilçiliyi kafedrası. Bakı/AZƏRBAYCAN. El.mek: prof.shahbazova@mail.ru

 ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-9561-1012>

² Magistrant, Bakı Dövlət Universiteti, Filologiya Fakültəsi, Türkologiya kafedrası. Bakı/AZƏRBAYCAN.

El.mek: maleyka.mirzali@bsu.edu.az

 ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-5379-9256>

Abstract

According to their philological or typological characteristics, the languages of the world are grouped as follows, as accepted by most linguists: 1. Root languages; 2. Agglutinative languages; 3. Inflected languages; 4. Incorporated languages. Although each group has its own characteristics, they are interconnected and integrated. In this article, attention was paid to the divisions of languages from a typological point of view in order to show that these divisions are interconnected and integrated. In other words, a number of features of the formation of a sentence as a word or a lexical unit, as in incorporation, were shown in the Azerbaijani language.

After the transformation of a sentence into a lexical unit, some transformation events that are considered acceptable in the language (the loss of many features, the process of gaining new features in place of the lost) were identified. Then a conditional structural classification was made according to the components of the sentence, and the division was given according to the semantic nuances.

Sentences based on materials included in the general lexicon and dialect words of the Azerbaijani language was theoretically examined in the article. First, the typological division of languages was discussed, and it was clarified that no sharp boundaries can be drawn between these divisions. Seeing the traces of each other in each language type shows that the connection of thinking with language is due to the sociological and social relations of the members of the society belonging to different language types.

It seems to us that this topic requires more scientific research. In general, the relationship between language types and their integration into each other should be specifically investigated.

Keywords: Language Types, Incorporation, Sentence-Word, Transformation, Syntactic Unit

1. Giriş

Dünya dillərinin sayının çoxluğu və tipologiyasının müxtəlifliyi alimlər tərəfindən qəbul edilir. Ayrı-ayrı mənbələrdə dünya dillərinin sayının 2500, 3000, 6500 v.s. olduğu göstərilir.

Dillərin öyrənilməsi və araşdırılması üçün müxtəlif yaruslardan yanaşılmış və ümumiləşdirmələr aparılmışdır. Bu ümumiləşdirmələr dillərin qohumluq əlaqəsində, morfoloji, yaxud da tipoloji cəhətdən bölünməsinə özünü göstərir. Dillərin qohumluq əlaqəsinə görə ümumiləşdirmə A.Reformatskinin dediyi kimi daha qədimdir, sonralar isə tipoloji bölgünün aparılması diqqəti çəkmişdir. Qohumluq əlaqəsinə görə qruplaşan dillərin üzərində araşdırma və ümumiləşmə aparmaq həmişə dilçilərin diqqətində olmuşdur. Bu sahədə qohum və qohum olmayan dillər müxtəlif səviyyələrdə müqayisə edilmiş oxşar və fərqli cəhətlər üzə çıxmış, nəticələr əldə edilmişdir. Bu tədqiqatlar dilçilik elmi üçün çox gərəkli və qiymətlidir. Dillərin tipoloji bölgüsünün aparılmasında da bir çox maraqlı cəhətlər vardır. Bu bölgünü aparmaq üçün alimlər çox çalışmış və müxtəlif meyarlara əsaslanmışdır.

Dillərin tipoloji bölgüsünü tərtib etmək və onları qruplaşdırmaq üçün dilçilər çox zəhmət çəkmişlər. Bu alimlərdən F.Şlegel, A.Şlegel, V. Fon Humbolt, A.Şlayxer, H.Ştayntal, E.Sepir və digərlərinin əməyini diqqətdən kənar qoymaq olmaz. Hamı tərəfindən qəbul edilən nəticəni əldə etmək o qədər də asan olmamışdır. Bu yolda alimlər arasında müxtəlif fikir və münasibətlər olmuşdur. Bu müxtəliflik özünü aşağıdakı kimi göstərir: Dil vahidlərinin çoxlu tipləri olduğunu, bəzi alimlər isə tipoloji bölgünü məqsədəuyğun hesab etməmiş, bəzi alimlər dillərin genetik siniflərin tipologiyasına, sistemlərinə, ayrı-ayrı kateqoriyalara, universalilərin tipologiyası yaradılmasına, bəziləri isə kvantativ meyarları tətbiq etməyə daha müsbət

baxmışlar. A.Axundov yazır ki, dillərin tipoloji ya geneoloji təsnifləri arasında yaxın əlaqə var. Bütün qohum dillər eyni dil tipinə daxildir, lakin onların eyni tipdə birləşməsi üçün mütləq qohum olması zəruri deyil (Axundov, 1988: 120).

Dillərin tipoloji bölgüsünə müxtəlif münasibət və fərqli bölgülər olsa da, dilçilərin əksəriyyəti aşağıda qeyd etdiyimiz bölgünü daha uyğun görmüşdürlər. Bu bölgünü A.Axundov aşağıdakı şəkildə olduğunu qeyd edir və göstərir ki, dillərin qrammatik quruluşa görə təsnifində ənənəvi morfoloji təsnifat hələ də öz gücünü saxlamaqdadır:

1. Kök dillər
2. Aqlütinativ dillər
3. Flektivlər dillər
4. İnkorporativ dillər (Axundov, 1988: 183)

2. Məqalənin Məqsədi

Biz bu araşdırmada dillərin morfoloji və ya tipoloji bölgüsündəki diferensiasiyası, onların bəzi xüsusiyyətləri, eyni zamanda bir-biri ilə olan əlaqə və inteqrasiyasına toxunmağı qarşımıza məqsəd qoymuşuq.

3. Tədqiqat obyektı

Tipoloji bölgü və bunların bir-birinə münasibətini A.Şlayxer belə izah edir: "Təbiət cisimləri sistemində üç - kristal, bitki, heyvanat dövrü vardır. Dillərin inkişaf prosesinin birinci mərhələsini kök dillər, ikinci mərhələsini aqlütinativ dillər, üçüncü mərhələsini isə flektiv dillər təşkil edir" (Axundov, 1988: 30).

Amorf və ya kök dillər. Bu dillərdə olan sözlər monosillabikdir, morfemin yalnız bir növü - kök morfem vardır. Şəkilçi morfem özünü göstərmir. Belə dillərdə derivasiya və relyasiya hadisələrinin baş verməsi üçün şərait yoxdur. Belə dillərdə qrammatik əlaqələr fonetik və sintaktik vasitələrlə həyata keçirilir. Amorf dillərində söz sırası və intonasiya mühüm əhəmiyyətə malikdir. A.Şlayxer bu dilləri kristallara bənzədib, onları yalnız mənaya əsaslanan dillər adlandırmışdır. Bu dillərə tipik nümunə kimi isə Çin ədəbi dilini göstərmək olar.

Aqlütinativ dillərdə morfemin hər iki növü: kök və şəkilçi morfemlər vardır. Qrammatik əlaqələr şəkilçilər vasitəsilə həyata keçirilir. Bu tip dillərdə kök leksik mənaya malikdir, ayrılıqda işləyə bilər, şəkilçilərin hər biri qrammatik mənə daşıyır. Şəkilçilər sözün sonuna artırılır, sözün leksik və qrammatik mənasını dəyişə bilər. Şəkilçilərin ifadə etdiyi anlayışlar söz kökünün ifadə etdiyi mənə ilə bağlı olur. Hər bir şəkilçi yalnız bir qrammatik mənə daşıyır. Sözü əvvəl leksik sonra qrammatik şəkilçi artırılır. Sözdəyişdirici şəkilçilərin sözü artırılması daxili subordinasiyaya tabe olaraq sərbəstdir, yəni sözü bir və ya bir neçə şəkilçi artırıla bilər. İltisqi dillərdə söz kökləri sözü bərabər olur, müxtəlif lüğətlərdə müstəqil vahid kimi qeydə alınır. Türk dili tarixən aqlütinativ qrupa aid olduğu kimi, hazırda müasir türk dillərinin də hər biri tipoloji cəhətdən aqlütinativdir.

Dillərin morfoloji bölgüsündə mühüm yerlərdən birini də flektiv dillər tutur. Bu dillərin özündə dəyişmə iki yolla gedir: 1.Xarici fleksiya; 2.Daxili fleksiya. Xarici fleksiyaya məruz qalan dillərdə kök dəyişmir, leksik mənaya malik olmur, şəkilçi artırıldıqdan sonra söz leksik mənə qazanır. Sözün bu hissəsi əsas adlanır. İltisqi dillərdən fərqli olaraq flektiv dillərdə kök və əsas bir-birindən fərqlidir. Daxili fleksiyada isə söz daxilən dəyişir. Daxili fleksiyaya məruz qalan dillərdə fleksiya formaları müəyyən sistemə və möhkəm morfoloji modelə malikdir. Xarici fleksiyaya malik dillər kimi slavyan və german dillərini, daxili fleksiyaya malik dillər kimi isə ərəb və fars dillərini nümunə göstərə bilərik.

Dillərin tipoloji bölgüsündə dördüncü qrupuna inkorporativ dillər daxildir.

Tipoloji bölgünün bu növünü V. Fon Humboldt ilk dəfə qeyd etmişdir. A.A.Reformatski bu haqda yazır: “Bəzi dil tiplərində (Amerikan hindularının, Asiya ölkələrinin bəzilərində) formalaşmamış söz kökləri həm söz, həm də cümlə olacaq bir ümumi bütövlükdə aqlütinasiya olunur. Sözü bütöv hissələri və elementləri cümlə üzünə uyğun gəlir” (Reformatskiy, 1967: 454).

İnkorporlaşma haqqında bir çox müəlliflər rəy bildirmişlər ki, bunlardan O.S.Axmanovanın fikri xüsusi diqqəti çəkir. O, inkorporlaşma haqqında yazır ki, “Bir-birinə yanaşan, məcmuyu köməkçi ünsürlərlə formalaşdırılan köklərin birləşməsi yolu ilə (yaxud xüsusi növ sintaqmatik vahidin) məhsuldar yaranma üsulu inkorporasiyadır” (Axmanova, 1966: 177).

A.Axundov isə inkorporlaşan dil tipini izah edərkən yazır: “Ünsiyyət vasitəsi kimi çıxış edən xüsusi növ sintaktik vahidlər müxtəlif köklərin birləşməsindən əmələ gəlir. Həmin kökləri müstəqil sintaqmatik vahid, daha doğrusu, cümlə-söz kimi birləşdirən və formalaşdırın köməkçi ünsürlər olur” (Axundov, 1988: 197).

Bu problemə münasibətini bildirən A.A.Reformatski çukot dilindən nümunə gətirərək cümlə-sözün sərhədini izah etmişdir: ti-ata-kaa-nnu-rkın “Mən yağlı maral öldürdüm”. Müəllif sözlərin hərfi mənalarını izah edərək mübtədə, onun təyini və xəbərinin birləşmə sxemini göstərmiş, inkorporlaşmanın nəticəsində birləşən söz sırasının əsas cəhətlərini izah etmişdir. Bununla da cümlənin söz kimi formalaşmasını özündə əks etdirən qrupun əsas əlamətlərini izah etmişdir (Reformatskiy, 1967: 455).

Dünya dillərinin bu bölgüsü dilçilər tərəfindən, əsasən, qəbul ediləndir. Ə.Rəcəbov bu tipli bölgü haqqında yazır: “Dillərin morfoloji tipinə görə elə bir təsnifat qurmaq mümkün deyildir ki, dünya dillərində hər birinin demək olar ki, bütün detallarında özünün təkrar olunmaz strukturu olan çoxşəkiliyi bütövlükdə oraya sığışdırıla bilsin” (Rəcəbov, 2003: 84).

4. Əsas Hissə

Biz dillərin tipoloji bölgülərinə öz araşdırmamızda ona görə diqqət yetirmişik ki, bu bölgülərin bir-biri ilə əlaqəsinin olduğunu və bir-birinə inteqrasiya olduğunu sərgiləyə bilək. Hər bir dil tipinin digərinə öz bəzi xüsusiyyətlə təsir göstərməsi, orada izinin qoyulması maraqlı və araşdırılması vacib olan məsələlərdəndir. Yəni dil tiplərinin birinə aid olan xüsusiyyətlər digərlərində də təzahür edə bilər. Bu əlaqələri və təsiri A.Şleyxer görür və bu haqda fikrini bildirir. Onun fikrincə, dillərin inkişaf prosesinin birinci mərhələsini kök dillər, ikinci mərhələsini aqlütinativ dillər, üçüncü mərhələsini flektiv dillər təşkil edir (Axundov, 1988: 31). Əksər dilçilər bu inkişafı bir mənalı olaraq qəbul etməsələr də, əksəriyyət qəbul edirdi. Fikrimizcə, dil tipləri arasında kəskin sərhəd qoymaq da olmaz. Tarixin müəyyən mərhələsində əlaqələr və münasibətlər özünü aydın göstərə bilər. Bu isə dilin təfəkkürlə bağlılığı, müxtəlif dil tiplərlə bağlı olan cəmiyyət üzvlərinin bir-birilə sosioloji, ictimai əlaqələrinin sayəsində ola bilər. Müxtəlif münasibətlərin mövcudluğu bir tipə aid olan xüsusiyyətlərin digər tiplərdə də meydana çıxmasına səbəb ola bilər. Kök dillərdə olan elə xüsusiyyətlər ola bilər ki, onu aqlütinativ dillərdə, aqlütinativ dillərdə olan bəzi hadisələr isə onu flektiv dillərə yaxınlaşdırıla bilər. Bu haqda M.Yusifov belə yazır: “Dünya dillərinin bu dörd qrupa bölünməsi şərtidir. Bu mənada ki, fəaliyyətdə olan bütün dillərdə başqa-başqa qrupların əlamətlərini görmək mümkündür. Məsələn, kök sözlü dillərdəki ikihecalılığın təzahürü onlarda morfoloji əlamətin formalaşmaqda olduğundan xəbər verir. Analitik-flektiv dillərdəki təkhəcalılığın sonşəkiliyyətin (suffiksin) mövcudluğu aqlütinasiya əlamətləridir. Aqlütinativ dillərdə söz əvvəlində sözdüzəldici əlamətlərin əlavəsi, yəni qrammatik söz yavaşması (nə bilir, nə danışır, nə yaxşı, bu yan, o yan, nə əcəb, nə gözəl) ifadələri analitik elementlərdir. İnkorporlaşan dillərdə cümlələrin sözə çevrilməsi kök sözlülüyə qayıdış istiqaməti kimi başa düşülə bilər” (Yusifov, 2012: 63).

Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində elə qrammatik quruluşa malik sözlər vardır ki, onların digər tipli dillərlə əlaqəsi asanlıqla təyin edilə bilər. Azərbaycan dili iltisacı dillərə aid olduğu üçün dilimizdə ön şəkilçilərin işlənməsi əslində mümkün olmamalı idi. Ancaq dilimizdə ön şəkilçilərlə işlənən sözlər vardır və dilin lüğət tərkibində öz mövqeyini saxlaya bilər, eyni zamanda işlənmə dinamikasına malikdir. Ön şəkilçili sözlərin dilimizə başqa dillərdən hazır şəkildə keçməsi dilçilər tərəfindən birmənalı olaraq qəbul edilmişdir: la, na, a, bi, ba v.s. şəkilçili sözləri nümunə göstərə bilərik. Biz bu fikirlə razılaşırıq ki, həmin şəkilçili sözlər dilə hazır şəkildə gəlib, həmçinin dilin lüğət tərkibində özlərinə yer tutublar. Bəzi hallarda isə bu şəkilçilər milli sözlərimiz də artırıla bilər. Məsələn: nakişi, natəmiz, nadinc. Dilçilik ədəbiyyatında bu hallar iltisacılıqın pozulması adlanır. Belə vəziyyətlərdən biri kimi də sözlərdəki leksik şəkilçidən əvvəl qrammatik şəkilçinin artırılmasını göstərə bilərik. Ancaq bu hadisə bizə belə gəlir ki, iltisacılıqın pozulma halı kimi qəbul edilməməlidir. Şəkilçinin sözün kökündən ayrılma bilməməsi, ayrılarkən kökün leksik mənasını itirməsi fuziallaşma adlanır. Bu haqda A.A.Reformatski yazır: “Fuziallaşma zamanı daxili və xarici şəkilçilər sözlə elə bil qaynaq edilir, bir-birilə qaynaq edilmiş kök və şəkilçilər əvvəlki funksiyalarını itirərək, elə bil, bir yerdə donurlar” (Reformatskiy, 1967: 272).

Fuziallaşma hadisəsi əsasən flektiv dillərə xas olan əlamətdir, lakin Azərbaycan dilində də bir çox sözlərdə bu xüsusiyyətlərə rast gəlirik. Nümunə kimi kiçik-kiçil; isti-isin; uzaq-uzan; seyrək-seyrəl; yüksək-yüksəl, alçaq - alçal, öyrən, öyrəş v.s. Belə fuziallaşmanın nəticəsində sözün kökünün şəkilçisiz məna ifadə etmədiyi aydın görünür. Lakin elə vəziyyətdə də rast gəlinir ki, şəkilçi heç ayrılma bilmir və söz kökündə şəkilçi yalnız hiss edilə bilər. Məsələn: güləş, barmaq, qaranlıq, barış, qarmaq v.s. bu kimi hadisələrdə, bizcə, dil tiplərinin bir birinə təsirini görmək mümkündür. S.Cəfərov, hətta mürəkkəb şəkilçilərin əmələ gəlməsini də fuziallaşma hadisəsi ilə bağlayır. Müəllif göstərir ki, kökün şəkilçi ilə birləşməsindən əsas əmələ gəlir, nəticədə sondakı şəkilçi yenisi ilə birləşərək yeni mürəkkəb şəkilçi əmələ gətirir (Cəfərov, 1947: 135).

Flektivliyin əlamətlərindən biri də dilimizdə xarici fleksiya ilə yanaşı daxili fleksiyanın özünü göstərməsi və belə sözlərin lüğət tərkibində yer almasıdır. Məsələn: hökm - hakim - məhkum, zülm - zalım - məzlum; qələbə - qalib; elm - alim; eşq - aşıq v.s. Bu kimi sözlər dilimizə ərəb-fars dilindən keçsə də, işləkliyi, dinamikmi ilə seçilir. Söz və onun əsas paradiqmaları da milli sözlərlə paralel işləyə bilər. Bu sözlərə iltisacı dillərə məxsus son şəkilçilər artırıla bilər. Belə sözlərdən yeni düzəltmə və mürəkkəb sözlər də yarana bilər. Qələbə, qələbənin, qələbəyə, qalibiyyət, elmin, alimlik, eşqsiz, aşıqlıqdan v.s. nümunələrini göstərə bilərik.

Kök, iltisacı, flektiv dillərin qarşılıqlı əlaqələrini sərgiləyən nümunələrin miqdarını artırılmaq mümkündür. Digər dil tiplərinin dilimizdə təsirlərini, izini gördüyümüz kimi inkorporlaşan dil tipinə aid nümunələrdə də bu təsiri görmək mümkündür. Başqa sözlə desək, dilimizdə bu izlərin maraqlı xüsusiyyətləri özünü aydın göstərə bilər. Yəni inkorporlaşmada olduğu kimi cümlənin söz və yaxud bir leksik vahid kimi formalaşmasına rast gəlinir. Bu yol sintaktik yolla söz yaradıcılığına aid edilə bilər. Söz yaradıcılığının inkişafını nəzərdən keçirdikdə dilçilərin əksəriyyətinin qəbul etdiyi bu yolları göstərə bilərik:

1. Leksik yolla söz yaradıcılığı;
2. Morfoloji yolla söz yaradıcılığı;
3. Sintaktik yolla söz yaradıcılığı.

Bu yolların hər birinin özünəməxsus cəhətləri vardır, lakin bunlar arasında əlaqəni inkar etmək olmaz. Söz yaradıcılığının hər biri öz tarixi inkişafı ilə bir birinə bağlı olub, biri digərinin yaranmasında və inkişafında çox böyük rol oynamışdır. Müasir dövrdə istər leksik, istər morfoloji, istərsə də sintaktik yolla yeni leksik vahidlərin əmələgəlmə prosesində üzvi bir əlaqənin olduğunu aydın müşahidə edirik. S.Cəfərov yazır ki, morfoloji yolla söz yaradıcılığı o

qədər inkişaf etmiş və o qədər geniş yayılmışdır ki, artıq sintaktik-analitik yolla sözlərin yaradılmasına o qədər də ehtiyac qalmamışdır (Cəfərov, 1960: 203). Bizə belə gəlir ki, bu fikirlə qismən razılaşmaq olar. Morfoloji yolla söz yaradıcılığı daha məhsuldardır, ancaq digərlərini nəzərdən qaçırmaq olmaz. İstər leksik, istər sintaktik yolla söz yaradıcılığı da öz dinamizmi ilə diqqəti cəlb edir. Biz bu məqalədə cümlə-sözlərin dildəki vəziyyətini izləməyi qarşımıza məqsəd qoyduğumuz üçün digər proseslərdən yan keçirik. Sintaktik yolla əmələ gələn sözlər nəticədə mürəkkəb leksik vahidlər kimi dilin lüğət tərkibinə daxil olur.

Sintaktik yolla söz yaradıcılığı vasitəsilə mürəkkəb sözün əmələgəlmə prosesini belə qeyd etmək olar:

1) Leksik vahid + leksik vahid... = mürəkkəb söz → leksik vahid. Məsələn: Ağdam, Ağdaş, uzunsaç v.s.

2) Leksik vahid + leksik vahid... = söz birləşməsi → sintaktik vahid → mürəkkəb söz → leksik vahid. Məsələn: kəklükotu, əlüzyuyan, günəbaxan.

Sintaktik yolla söz yaradıcılığının bir yolu da cümlənin sözə çevrilməsidir. Bu zaman proses bir qədər fərqli gedir. Burada cümlə sözə transformasiya olur.

N.Qafarov cümlə-söz tipli vahidlərə belə münasibət bildirmişdir: “Biz cümlə tipi deyəndə inkorporativ konstruksiyanı nəzərdə tuturuq. Yəni cümlə-söz modelini. Biz belə hesab edirik ki, Azərbaycan dilində inkorporativ tipə məxsus olan bu əlamətlər tipoloji sapmalardır” (Qafarov, 2018: 22).

Yeri gəlmişkən bunu deməyi özümüzə borc bilirik ki, müəllifin “tipoloji sapma” ifadəsi ilə razılaşa bilmirik. Çünki tiplər arasında kəskin sərhəd qoymaq olmaz. İnsan təfəkkürü onun ifadəçisi olan dillərin bir-birilə əlaqəsi, münasibətlərin olması, eyni zamanda tiplərin bölgüsündə şərtlərin çox səciyyəvi əlamətləri nəzərdə tutulur. Bu tiplərə aid olan digər xüsusiyyətlərin bir-birinə oxşarlığı, keçidi hər bir dilə fərdi yanaşmanın lazımlığını qarşıya qoyur. N.Qafarov araşdırmasının sonrakı hissəsində bunu hiss etdiyi üçün yazır: “Hər hansı bir dil tipində digərinin əlamətlərini tapmaq mümkündür. Lakin, bütün dil tipləri arasında həmsərhəd ərazilər var. Tipoloji sapmaların elementləri də bu “ərazilərdə” meydana gəlir. Digər bir tərəfdən bu proses bütün dillərdə söz yaradıcılığı qanunlarının oxşarlığı kimi izah olunur. Məsələn, nitq prosesində hər hansı bir cümləni təşkil edən sözlərin bir yerdə, bir vurğu ilə deyilməsi, onun bir sözə çevrilməsində birləşməsinə gətirib çıxarır” (Qafarov, 2018: 20). Bu hadisələri sapma kimi qiymətləndirən müəllif sonda öz fikrini təkzib edən nəticə, çıxarır. Ancaq demək lazımdır ki, onların (tiplərin) sərhədləri müəyyən dərəcədə şərtidir.

Cümlənin söz kimi qəbul edilib işlənməsini biz transformasiya və yaxud çevrilmə adlandırmağın tərəfdarıyıq. Sintaktik yolla mürəkkəb sözün əmələ gəlməsində söz birləşməsi və cümlənin çevrilməsi maraqlı xüsusiyyət daşıyır. Burada prosesin mərhələli keçidi özünü aydın göstərir. Sözlər məna və qrammatik cəhətdən formalaşır, əlaqələnir, bağlanaraq söz birləşməsinə yadadır. Bu hazır forma sintaktik vahid adlanır. Bu proses I mərhələdir. Həmin vahidin leksikləşməsi sonrakı proses - II mərhələ adlanır. Bu zaman sözlərin leksik mənasında, qrammatik formasında müəyyən dəyişiklik baş verir. Bu prosesin nəticəsində sintaktik vahid leksik vahidə çevrilir. Cümlə-sözlərdə isə proses bir başa sintaktik vahidin leksik vahidə transformasiya olmasından söhbət açılmalıdır.

Cümlənin leksik vahidə çevrilməsində dildə məqbul sayılan bəzi transformasiyon hadisələrin şahidi oluruq. Cümlənin sözə çevrilməsində bir çox xüsusiyyətlərin itirilməsi, itirilənlərin yerinə yeni əlamətlərin qazanılması prosesi baş verir.

1) Transformasiya prosesi zamanı prosesin tam başa çatmasında fonetik və qrammatik əlamətlərin tam dəyişməsi baş verir. Burada keyfiyyət dəyişikliyinə başa çatması sintaktik vahidin tamamilə leksikləşməsinə səbəb olur. Transformasiya prosesinin tam başa çatmaması sintaktik vahidin yarımqıç çevrilməsinə səbəb olur. Bu zaman üzvlər bəzən ayrılıqda da deyilə

bilir, özündən sonra köməkçi vasitəsiz işləyə bilmir. Bu səbəbdən də onların tamamilə leksikləşdiyini söyləmək olmur, bu prosesi keçid mərhələsi adlandırmaq daha düzgün olardı, başqa sözlə natamam transformasiya.

2) Cümlənin sözə çevrilmə prosesində əvvəldən mövcud olan fonetik və qrammatik vahidlər öz mövqeyini itirir. Bunlara aşağıdakıları daxil etmək olar:

1. Cümlənin bitmə intonasiyası;
2. Modallığı;
3. Predikativliyi;
4. Cümlə üzvləri arasındakı fasilə, durğu;
5. Hər hansı bir üzvü ifadə edən sözün üzvlükdən kənarlaşması;
6. Üzv kimi qəbul edilən söz vurğusunun dəyişməsi;
7. Sintaktik vahid olması.

Transformasiya prosesindən sonra leksik vahidə çevrilən vahidin yeni qazandığı xüsusiyyətlər.

1. Sintaktik vahiddən leksik vahidə çevrilmə;
2. Yeni lüğəvi məna bildirmə;
3. Fasilənin itirilməsi ilə sözlərin intensiv və fasiləsiz tələffüzü;
4. Həmin sözlərin orfoqrafiyasında dəyişiklik (mürəkkəb söz kimi bir yerdə tələffüz edilir, bitişik yazılır);
5. Ayrı-ayrı sözlərin vurğusu dəyişir bir əsas vurğu ilə tələffüz edilir;
6. Dilin lüğət fonduna daxil olur.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, əvvəldən sintaktik vahid kimi işlənən cümlənin cümlə kimi qavranılmasında predikativlik, modallıq, bitmə intonasiyası olur. Sözə çevrilmə mərhələsində bu əlamətlərin itirilməsi baş verir. Yeni yaranan sözün hecalarının çox və azlığından asılı olaraq bir neçə natamam vurğu qəbul edə bilər. Transformasiya nəticəsində sözə çevrilmiş cümlə bir çox xüsusiyyətləri ilə yanaşı, qrammatik əlamətlərini də itirə bilər, bəzən isə bu əlaməti itirilməyə də, həmin əlamət rudimentə çevrilə bilər. Cümlənin sözə çevrilmə prosesində predikativliyin əlaməti şərti olaraq itirilməyə bilər. Bu zaman xəbər və ya şəxs şəkili özünü formal olaraq saxlayır, lakin həmin formal əlamətin təyinatının dəyişdiyini görürük. Predikativlik bildiren cümlənin transformasiyası zamanı sözə çevrilmiş vahid prosesin adı və ya əlamətini bildirir.

Cümlənin sözə - leksik vahidə çevrilməsi və ya transformasiyası hadisəsinə araşdırıcıların müxtəlif münasibətləri vardır. Bu münasibətləri qeyd edən dilçilərin fikirlərinə nəzər salaq:

Dilçilərin bir qrupu cümlə modeli əsasında formalaşan mürəkkəb sözləri polisintetik mürəkkəb sözlər adlandırmışlar (Adilov, 2010: 60).

M. Adilov bu prosesi “feilin donması, həm də bütün cümlənin substantivləşməsi” adlandırır. M. Adilovun bu fikrinə yeri gəlmişkən öz münasibətimizi bildirmək istəyirik ki, cümlə-sözlər şərti olaraq feili xəbərlə olsa da, bəzən bunlar həm də şərti olaraq ismi xəbərlə ola bilər. Məsələn: Oğlangərək, Bədi, Qızbaş, Adıyox, Kifayət v.s. O.S. Axmanova da bu sözləri “nitqin donmuş bir parçası” adlandırmışdır. (Axmanova, 1966: 61). Biz bunu donma hadisəsi deyil, inkişafın nəticəsi hesab edirik.

Cümlə-sözlərə ikinci münasibət kimi bu leksik vahidlərin inkorporlaşma ilə bağlı olduğunu qeyd edənlərin fikirlərini göstərmək olar: Prof. T.Hacıyev də cümlə - sözü inkorporlaşma hadisəsi ilə bağlı olduğunu qeyd etmişdir. Müəllif yazır: “Bir yerdə tələffüz edilən mürəkkəb isimlərə cümlə-sözlər də daxildir. Bunlar ən çox oyun adları bildirən mürəkkəb isimlərdir ki, inkorporlaşma yolu ilə yaranır. Baş vurğu son sözün son hecası üzərinə düşür” (Hacıyev, 1961: 99). Biz də T.Hacıyevin bu fikirləri ilə razılışaraq belə tipli mürəkkəb sözlərin inkorporlaşma ilə bağlı olduğunu qeyd edirik.

Cümlə-sözü qəbul etməyən dilçilərin bu haqda maraqlı fikirləri vardır: İngilis dilinin frazeologiyası ilə məşğul olan A.B.Kuninin bu tipli cümlələri tamamilə qəbul etmədiyinə şahid oluruq. A.B.Kunin belə yazır: “Cümlə-sözlərin belə birləşməsindən sonra müstəqil söz əmələ gəlməyə də bilər” (Kunin, 1970: 24).

M.Şirəliyev söz-cümlə fikrini irəli sürür və onların mürəkkəb söz olduğunu qeyd edərək, bu sözlərin semantik mənalarını da izah etmişdir; K.Q.Ramazanov bu tipli vahidləri polisemantik xarakterli mürəkkəb isim adlandırmışdır; S.Cəfərov “Predikativ söz birləşmələrinin leksikallaşması” yolu ilə düzələn mürəkkəb sözlər adlandırmışdır; A.Axundov cümlə-söz vahidlərini “Semantik konversiya və ya feillərin semantik cəhətdən substantivləşməsi” adlandırmışdır.

Ə.Rəcəbov bu vahidləri “polisintetik tip” başlığı ilə izah etmiş və göstərmişdir ki, bu sözün lüğəvi mənası “çoxbirləşmə” deməkdir. Polisintetik dillərdə qrammatik mənə inkorporasiya yolu ilə ifadə olunur. Bu dillərdə sözlə cümlə arasındakı sərhəddi müəyyənləşdirmək çətinidir: eyni bir nitq kəsiyi həm söz, həm cümlə, həm də ibarə kimi çıxış edir (Rəcəbov, 2010: 84).

B.Əhmədov isə bu tipli sintaktik vahidləri cümlə-söz kimi görmüş, ancaq “predikativ birləşmə və qrammatik vahidlərin leksikallaşması” adlandıraraq yazmışdır: “Bəllidir ki, əşya və hadisələrin miqdarı sonsuzdur. Onları dərk etdikcə adlandırmaq zəruridir. Bu zaman lüğət ehtiyatında onlara aid söz çatmadıqda qrammatik vahidlər və ya cümlə tipli birləşmələr əşyaviləşərək lüğəvi vahid kimi çıxış edir, yəni söz yaranır, dilin söz ehtiyacı bu üsulla da ödənilir”. Müəllifi cümlə - sözlərin söz yaradıcılığına xidmət etdiyini qeyd etməklə kifayətlənməyib onları quruluşuna görə də qruplaşdırmışdır (Əhmədov, 1990: 63). Qeyd etmək lazımdır ki, M.Şirəliyev və B.Əhmədov belə sözlərin dialekt və şivələrdə daha çox işləndiyini qeyd edirlər. Biz bu tipli sözlərin həm ədəbi dildə, həm də dialekt şivələrdə işlənməsini qeyd etməyin tərəfdarıyıq. Cümlənin transformasiyası ilə yaranan bu sözlər dilin lüğət tərkibini zənginləşdirməklə yanaşı, leksikləşdikdən sonra isə nitq hissələrinə də aid edilir və buna görə də qruplaşdırılması mümkündür.

İ.Məmmədov söz - cümlələrin inkorporlaşma hadisəsinin nəticəsində yaranması və belə ifadələrin söz yaradıcılığına xidmət etməsi fikrinə bir qədər ehtiyatla yanaşır. Müəllif T.Hacıyevin bu barədəki fikirlərinə münasibət göstərərək yazır: “Əlbəttə, belə faktlara müəllifin diqqət yetirməsi özlüyündə təqdir olunmalı olsa da, Azərbaycan dilində inkorporlaşma yolu ilə söz yaradıcılığının mümkünlüyü mübahisə doğurur” (Məmmədov, 2019: 159).

Cümlə-söz tipli mürəkkəb sözlərin həm semantik, həm də qrammatik formaları diqqəti cəlb edir. Topladığımız nümunələri nəzərdən keçirdikdə bu tipli mürəkkəb sözlərdə formal olaraq cümlənin məqsəd və intonasiyaya görə növlərindən əmr və nəqli cümlələrə oxşar vahidlər diqqətimizi daha çox cəlb edir.

Nəqli cümlələrin transformasiyası nəticəsində formalaşan mürəkkəb sözlərdə feil hissəsi daha maraqlıdır. Bu tipli cümlə-sözlərin son komponenti feilin daha çox xəbər və əmr şəkli ilə ifadə olunur. Belə mürəkkəb sözləri müəlliflər formal olaraq nəqli və əmr cümləsinin leksikləşməsindən əmələ gələn predikativ sözlər adlandırmışlar. Bizə belə gəlir ki, istər xəbər, istər əmr şəklində olmasından asılı olmayaraq bu şəkillər formal xarakterə malikdirlər, onlardakı şəkilçilər statik vəziyyətlə olur və transformasiyadan əvvəl bildirdikləri mənanı itirirlər.

Məsələn: torpaqbasdı, paltarbiçdi, üzəçıxdı, əlimyandı, ərimgəldi, üzüktaxdı, üzgördü, qazanaçdı, göbəkəsdi, ayaqaçdı, qızgördü, atəşkəs, topaldıqaç, vurçatlasın, hacımənəbax, pintimənigeyməsin, astagal, gendədur, papaqaldıqaç, dayandoldurum, dinməver, döysındır, gəlməniğördər, dimdənöl, gizlənqaç//gizlinqaç, kosaldıqaç, cibgir, örtbasdır, dursun. Bu tipli cümlə-sözlərin sonuncu komponenti feilin qeyri-qəti gələcək zamanın təsdiq və inkar formasına da uyğun gəlir. Məsələn: dadardoymaz, dəyməduşər, Qızıyetər, çömçəqurutmaz, qurdiyeməz, ağayeməz. Sadaladıqlarımızın bir qismi zaman şəkilçisinin işləndiyi zamanı aid bildirməsi ilə də diqqəti cəlb edir. Lakin bəzi hallarda forma və məzmun dəyişir, əşya və hərəkətin əlamətini bildirməyə xidmət edir. Bir müddət ad və əlamət bildirən sözlər paralel işlənir, sonrakı mərhələdə əlamətlərin birinin daimiləşməsi ilə nəticələnir. Bu isə transformasiya prosesinin tamamlandığının göstəricisidir (Əhmədov, 1990: 61).

Bu ifadələrin, yəni cümlə-sözlərin təkcə ikinci tərəfini deyil, birinci tərəfinə görə də yanaşma maraq doğurur. Biz bu ifadələrin transformasiya, yəni çevrilmə prosesi ilə əmələ gəldiyi fikrini müdafiə edirik. Prosesin getdiyi zaman birinci və ikinci komponentin dəyişikliyə uğraması bir çox xüsusiyyətlərin itirilməsi və ya dəyişilməsi, yeni xüsusiyyətlərin qazanılmasına səbəb olur.

Cümlə-söz şəklində formalaşan leksik vahidləri şərti şəkildə sadə, bəzən də mürəkkəb cümlə strukturunda olan cümlələrdən transformasiya olduğunu qeyd etmək olar.

Əlbəttə, biz bu formaların istər sadə, istər mürəkkəb cümlə şəklində olmasını şərti olaraq qəbul edirik. Bundan başqa həmin vahidlərin sonuncu sözünün də feilin hansı şəklində olmasını yalnız formasına görə qəbul edirik. Forma uyğunluğunu şərti olaraq qəbul etməsək, bu bizim prinsipimizə uyğun olmaz. İnkorporlaşmanın əsas xüsusiyyəti sözlərin, üzvlərin birləşərək bir yerdə, bir əsas vurğu ilə tələffüz edilməsidir. Dilçilərin bir qismi bunların sadə müxtəsər, sadə, geniş cümlədən, mürəkkəb cümlədən törədiyini qeyd etmişdir (Rəcəbov, 2010: 407).

Əlbəttə, cümlənin sözə keçidi birbaşa olmur. Bu müxtəlif prosesin başlaması, inkişafı, dəyişməsi nəticəsində baş verir. Bu prosesin inkişafı dilin inkişafı, tarixi ilə bağlıdır. Bu inkişaf hadisələrin inkişafında xəbər vermənin adlandırma ilə əvəz olunması ilə başlanır. İnkişaf birinci növbədə hadisə, proses, əlamət haqqında verilən məlumatların adlandırılmasına qədər gedir. Bu inkişafda cümlənin bitmə intonasiyası, modallığı dəyişir, predikativliyi ifadə edən zaman, şəxs şəkilçiləri formasını saxlayır, lakin məzmununda köklü dəyişiklik baş verir. Çevrilmənin son həddində şəxs, zaman şəkilçilərinin formasında da, daşdığı missiyada da tam dəyişiklik baş verir. Çevrilmənin ilk mərhələsində paralel işlənən ad bildirən ifadə sonralar dəyişir, əlamət bildirən vasitəyə çevrilir. Məsələn: ağayeməz, kifayətdir, oğlangərək, pintimənigeyməz. Bu, ifadələrdə bəzən səs düşümü, şəxs şəkilçisinin ixtisarı aydın görünür. Məsələn: Bəsdır//Bəsti; Qızbəsdır//Qızbə: Gülbəstir//Gülbəs. Tam çevrilmə baş verdikdə sondakı şəkilçinin əlamət bildirən, sifət düzəldən “-maz, -məz” şəkilçili sözə keçidi özünü daha sıx göstərir. Belə prosesi izləmək üçün müəyyən izah tələb olunur. Bizə belə gəlir ki, belə tipli sözlərin semantik yolla əmələ gəldiyini qəbul etmək olar, lakin onların cümlədən əmələ gəldiyini qeyd edərkən bir qədər diqqətli olmaq lazımdır. Bunun üçün mütləq geri qayıtmaq, əvvəlki formanı bərpa edərək fikir söyləmək lazımdır. Belə ifadələr tam transformasiya olaraq əvvəlki şəkillərini, təyinatlarını dəyişmişlər. Buraya “quşqonmaz, güngörməz, pintimənigeyməz” və bu kimi ifadələri daxil etmək olar. Bunların bəzilərinin əvvəlki şəkilləri ilə paralel işlənməsi fikrimizi təsdiq etmək üçün bir vasitədir. Nümunə üçün bunları göstərə bilərik: Pinti məni geyməsin // pintimənigeyməz, qonşu bağı çatladır // qonşu bağı çatlasın // qonşubağrıçatladan; dəymə gülmə tökülər // dəyməduşər, iynə batmır // iynə batmaz; tülkü durmaz //tülküduran (Cəfərov, 1947: 63).

Cümlənin sözə çevrilməsi prosesində I tərəfin qrammatik formasını da diqqətdən kənar saxlamaq olmaz, mütləq I tərəfin də rolunu qeyd etmək, araşdırmaq lazımdır.

I tərəfi mənsubiyyət şəkilçili olan cümlə-sözlərə nümunə kimi əlimyandı, gözümçixdı, ərimgəldi sözlərini göstərmək olar. Bu formada əmələ gələn bütün mürəkkəb sözləri cümlə-söz prosesi ilə əlaqələndirmək doğru deyildir. E.V.Sevortyan türk dillərində bütün mürəkkəb sözlərin qeyri-qrammatik yol ilə əmələ gəldiyini və buna görə də bu dillərdə mürəkkəb sözlərin söz düzəltmə abstraksiyasından məhrum olduğunu göstərir. Müəllif türk dillərində mürəkkəb sözlərin tarixinin fərdi olduğunu göstərir və heç bir qrammatik qaydanın olmadığını qeyd edir (Sevortyan, 1955: 134).

Bizə belə gəlir ki, müəllifin fikirləri ilə razılaşmamağa əsasımız vardır, çünki dilimizdə mürəkkəb sözlərin əmələ gəlməsində bir çox qəliblər vardır. Bu qəliblər həm morfoloji, həm də sintaktik xüsusiyyətləri özündə birləşdirir və mürəkkəb sözün yaranmasında xidmət edə bilər. Bu da dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsinə, genişlənməsinə səbəb olur.

E.V.Sevortyan I tərəfi mənsubiyyət şəkilçili olan "ağzıbək, ağzibütöv, ürəyidolu, başıdolu, əliaçıq" və bu kimi mürəkkəb sözlərin sintaktik yolla təyin budaq cümləsindən əvvəl gəldiyini qeyd edir. Bu isə həmin sözlərin tərcümə edərək qəbul edilməsi ilə bağlıdır. Müəllif bu tipli ifadələrin tamamlıq və xəbərdən ibarət olduğunu söyləyir (Sevortyan, 1955: 137).

Yuxarıda göstərdiyimiz kimi, mürəkkəb sözlərin əmələ gəlməsinin əsas yolu sintaktikdir, lakin bu tipli mürəkkəb sözlərin hamsının cümlə-söz formuluna uyğun olmadığını nəzərə almaq lazımdır.

A.N.Kononov da birinci tərəfi mənsubiyyət şəkilçili "gözüqara" tipli mürəkkəb sözlərin də cümlədən əmələ gələn mürəkkəb söz hesab edərək bu cümlənin mübtəda və xəbər əsasında formalaşdığını qəbul edir (Kononov, 1941: 163).

M.Adilov bu tipli mürəkkəb sözlərin haqqında yazır: "Bu fikirlər təminədi deyildir. Göstərilən birləşmələr nəinki mürəkkəb söz formasında, hətta söz birləşmələri formasında da cümlə deyil və ya cümlədən əmələ gəlməmişdir" (Adilov, 2010: 163). M.Adilov bu tipli, yəni "ağzıqara, könlüaçıq, başıdolu" v.s. bu kimi mürəkkəb sözlərin təktərəfli birləşmədən əmələ gəldiyini qeyd edir. Biz bu tipli ifadələrin təktərəfli birləşmədən ibarət olduğu fikri ilə razılaşa bilmirik. Düzdür, bu tipli ifadələrin sintaktik yolla əmələ gəldiyi fikri ilə razılaşa bilərik, bu yolun isə müxtəlif təyini və ya qeyri-təyini söz birləşməsindən törəməyi mümkündür. Bu yolu isə cümlə-söz prinsipinə aid olmadığı aşkardır.

I tərəfi ismin hallarında olan cümlə-sözlərə daha çox rast gəlinir.

1. I tərəfi təsirlik halında olan cümlə-sözləri nəzərdən keçirdikdə onları I və II komponentlərinin morfoloji bazisinə görə belə qruplaşdırmaq olar. I komponentin təsirlik hali ilə ifadə olunan cümlə söz dildə daha çox rast gəlinir. Bu isə belə cümlə sözün II komponentinin daha çox feillə ifadə olunması ilə birbaşa bağlıdır. Burada biz iki vəziyyətlə qarşılaşırıq: 1) cümlə-sözün I komponentinin müəyyən təsirlik halla işlənməsi: 2) qeyri-müəyyən təsirlik halla işlənməsi. Bir müddət bəzi vahidlərdə biz hər iki vəziyyətin paralel işlənməsinə rast gəlirik, sonrakı inkişafda dilin lokonikliyə, qısalığa meyli nəticəsində hal şəkilçisi ixtisar olunur, sonrakı variant daha işləklilik qazanır. Çox halda inkişafı izləmək üçün şəkilçini bərpa etmək və ya təsəvvür etmək olur. Bu cümlə-sözlərə aşağıdakıları nümunə göstərə bilərik: qurşaqutdu, qurşaqatdı, üzükətdi, saçıyoldu, parçabıçdı, uşaqgördü, göbəkəddi, qapıkəddi, yolkəddi//yolukəddi, atəşkəs//atəşikəddi, malınıyemaz//malyeməz. Bu tipli ifadələrdən bir qisminin transformasiya yolunu təsəvvür etmək olur. Məsələn: qazanağzıaçdı//qazanaçdı: qapıağzıkəddi//qapıkəddi. Bu ifadələrdə transformasiya prosesində sözün biri (ağzı) də ixtisar edilmişdir. Bu tipli cümlə-sözlər bəzən "ol, et" köməkçi feillərlə işlənir. Məsələn: xoşgəldin (etmək), gözümçixdıya (salmaq), saçıyolduya (çıxmaq). Bu tipli ifadələrin transformasiyası natamamdır.

2. I tərəfi yönlük hala uyğun gələn cümlə-sözlər. Bunların I tərəfində olan sözdə bəzən şəkilçi itirilmiş olur, bəzi halda isə şəkilçili və şəkilçisiz variantlarının qoşa, paralel

işlənməsinin şahidi olur. Məsələn: üzəçıxdı, cızığagirdi//cızagirdi; evəköçdü, gözəgörünməz, cibəgir//cibgir.

3. I tərəfi yerlik halda olan sözlə ifadə olunan cümlə-sözlər: gendədur, bağdadur, ortadaqaldı, sapsedurmaz.

4. I tərəfi çıxışlıq halda olan cümlə-sözlər: candankeçmə, cızıqdançixma, başdansovdu.

Yuxarda qeyd etdiyimiz bölgülər ad+feil xarakterli cümlə-sözlərə aiddir. Morfoloji ifadəsinə görə cümlə-sözlərin digər qrupları da mövcuddur. Məsələn, hər iki tərəfi feillə ifadə olunan cümlə-sözlər, cümlə-sözlərin az bir qisminə hər iki tərəf adla ifadə oluna bilər.

Qeyd etdiyimiz kimi cümlə-sözlərin bir qrupunu hər iki tərəfi feillə ifadə olunan cümlə-sözləri aid etmək olar. Buradakı cümlə-sözlərdə həm birinci, həm də ikinci tərəf feillə ifadə olunur. Belə cümlə-sözlərdə tərəflər şəxs şəkildə və feilin müxtəlif şəkillərində ola bilər. Məsələn: aşımdaşdım, alışdımyandım, qaçdıtutdu, qırdıqaçdı, örtbasdır, dəyməduşər, dəymədağıldı, dayandoldurum, döysindir, doyardoymaz, dinməver, gizlənqaç//gizlənpaç, gedərgəlməz, alver, örtbasdır, Alqayıt, çalkeçirt//çalkeçir.

Cümlə-sözlərdə hər iki tərəfi adlarla ifadə olunan formalarına da rast gəlinir. Belə cümlə-sözlər azlıq təşkil edir. Bu ifadələrdə bəzən şəxs şəkildə ixtisar edilə bilər. Bu qrupa aid Qızbəsdır//Qızbəsti// Qızbə, oğlangərək, Gülbəsdır//Gülbəsti//Gülbəs cümlə-sözlərini aid etmək olar.

Cümlə-sözlərin bəziləri şərti olaraq sadə, bəziləri mürəkkəb cümlədən çevrilə bilər. Tərkibindəki sözlərə görə cümlə-sözləri aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmaq olar:

1) Birkomponentli cümlə-sözlər. Bu tipli vahidlər sadə, müxtəsər cümlələri xatırladır. Məsələn: Bəsti, Yetər, Dursun. Topladığımız nümunələri nəzərdən keçirdikdə belə tipli cümlə-sözlərə çox az rast gəldik.

2) İkkikomponentli cümlə-sözlər. Bu tərkibdə formalaşan cümlə-sözlər həm müxtəsər, həm də geniş ola bilər. Belə cümlə-sözlərdə şərti olaraq cümlənin üzvlərini də təsvir etmək olur:

1. Sadə müxtəsər cümlə-sözlər adətən mübtəda-xəbər quruluşunda olur. Qızbəsti, Elsevər, yazgəldi, Şahgəldi, Allahverdi, Yelapardı, Qızıyetər, İmamverdi, Oğlangərək, Gülbəs, gəlinatlandı, itqusdu, qılızadı, dabanqırdı, hacıqaytardı. Yeni yaranan mürəkkəb sözləri, yəni cümlə-sözlər, adətən, onomastik vahidlərdən ibarət olur. Bəzən isə aralarında əşya və hərəkətin əlamətini bildirməyə xidmət edən cümlə-sözlərə də rast gəlinir.

2. İkkikomponentli sadə geniş cümlə formasında olan vahidlərin çevrilmiş və ya transformasiyasında düzülüş tamamlıq-xəbər və ya zərflik-xəbər şəklində özünü göstərir. Burada şərti mübtəda olmur. Məsələn: a) şərti tamamlıq-xəbər: xınayaxdı, gülatdı, qazanaçdı, belbağladı, atəşkəs, qapıkəsdi, duvaqqapdı. Qeyd etmək lazımdır ki, bu cümlə-sözlərdəki inkişaf, adətən, müəyyən təsirlik halın şəkildəsinin itməsi, qeyri-müəyyənliyin önə çıxması ilə formalaşır. b) Şərti zərflik-xəbər formalı cümlə-sözlər: astagəl, bağdadur, gendadur, gecaqondu, sapedurmaz.

3. Üçkomponentli cümlə sözlərdə müxtəlif vəziyyətlərlə qarşılaşırıq: Nümunələrdə şərti olaraq mübtəda-tamamlıq-xəbər strukturlu cümlə-sözlərə rast gəlinir. Məsələn: a) keçisubulandırdı, qazanağzıaçdı//qaçanaçdı, pintimənigeyməsin//pintimənigeyməz; b) Üç komponentli cümlə-sözlərdə bəzilərinə xitab, tamamlıq, xəbər formalılara da rast gəlinir: Hacımənəbax, c) nişanqabağıqaytardı. xonçaqabağıqaytardı, qonşubağırıçatladı. Bu tipli üç komponentli cümlə-sözlərdə birinci komponent söz birləşməsi ilə ifadə oluna bilər; ç) Üç komponentli cümlə-sözlərdə şərti mübtəda-zərflik-xəbər şəkili formalaşma da özünü göstərə bilər: keçibağagirdi; d) Üç komponentli cümlə-sözlərdə bəzən inversiya hadisəsi ilə formalaşanlara da rast gəlinir. Məsələn: keçigirdibostana - mübtəda, xəbər, zərflik. Bu formalı

mürəkkəb sözü düzgün sırada qeyd etsək, bu ad sadə geniş cümləyə çevriləcək: “Keçi bostana girdi”.

4. Cümlə-sözlərin bəzən dörd komponenti tipinə də rast gəlmək olur. Məsələn: Yoldaşənikipapardı - xitab, tamamlıq, mübtəda, xəbər; küçəmənədargəlir - mübtəda, tamamlıq, zərflik, xəbər; qarğaməndəqozvar - xitab, tamamlıq, mübtəda, xəbər; anaməniqurdavermə - xitab, tamamlıq, tamamlıq xəbər.

Yuxarıda sadə cümlənin müxtəlif qrammatik proseslərdən keçərək leksik vahid kimi formalaşmasından bəhs etdik. Elə cümlə-sözlər vardır ki, onların formalaşması şərti olaraq mürəkkəb cümlənin transformasiyasından keçir. Transformasiya prosesi zamanı bağlayıcı vahidlərin itirilməsini, mürəkkəb cümlənin sadələşərək leksik vahidə keçməsinə izləmək mümkün olur. Yəni prosesin necə getdiyini əvvəlki formanı bərpa etməklə aydınlaşdırmaq olur.

Bu tipli cümlə-sözlərin əmələ gəlməsində iştirak edən komponentləri şərti qruplaşdırmaq olur. Şərti tabesiz mürəkkəb cümlə şəklində olanlara nümunə: dəymədüşər, dəymədağıldı, dayandoldurum, dinməver, döysindir, qaçatbasdı, dadardoymaz, qırdıqaçdı, dartmayaxamcırdı. Cümlə-sözlərin şərti olaraq tabeli mürəkkəb cümlədən də transformasiya olduğunu qeyd edə bilərik. Bəzən bu prosesin geriyə doğru qayıdışını aşağıdakı şəkildə təsəvvür etmək olar: Papaqaldıqaç ← papaq aldinsa, qaç; Kosaldıqaç ← kos aldinsa, qaç; Bayraqaldıqaç ← bayraq aldinsa, qaç; Örtbasdır ← örtdünsə, basdır; Dəyməgülümtökülər ← dəymə, gülüm tökülər v.s. Transformasiya zamanı bağlayıcı vasitələr ixtisar edilir, bu isə sözlərin birləşməsi, intonasiyanın dəyişməsi, fasilənin itirilməsi və ayrı-ayrı sözlərin bir vurğu altında deyilməsinə səbəb olur. Göründüyü kimi, bəzi leksik vahidləri əks prosesini izləmək mümkündür. Bəzilərinə isə proses elə şəkildə baş verir ki, əks prosesi bərpa etmək, təsəvvür etmək çətin olur.

Sintetik yolla əmələ gələn mürəkkəb sözlərin bir qismi zaman keçdikcə leksik vahid kimi formalaşır və idiomatik səciyyə daşıya bilər. Cümlənin sözə çevrilməsi yolu ilə düzələn sintetik mürəkkəb sözlərin başlıca xüsusiyyəti odur ki, bir vurğu ilə tələffüz edilən cümlə tərkibində feilin müxtəlif formaları sabitləşərək, sanki donur. Bu proses zamanı cümlənin əsas vəzifəsi olan informasiya vermək keyfiyyəti dəyişir, adlandırma, substantivləşmə prosesi özünü göstərir. Bu proses zamanı bəzən məcazlaşma da baş verə bilər. Bu kimi cümlə-sözlər, yəni yeni yaranan leksik vahidlər subyekt, obyekt, predikativ (təsriflənən feil) birləşməsi nəticəsində sintaktik kompleksin leksikləşməsi yolu baş verir. Bu vahidlərin bir qismi ayrı sözlərlə bağlı formada birlikdə özünü göstərir, həmin sözlərsiz işləyə bilmir. Məsələn: gözümçixdıya salmaq, xoşgəldin etmək, örtbasdır etmək, götürqoy etmək.

Bu vahidlərin birinci komponenti təkildə işlənmədiyi kimi, heç bir dəyişikliyə də uğramırlar. Cümlə-söz mürəkkəb sözlər cümlədə başqa şəkillərə düşmür, yenidən formal əlamət qəbul etmir. Məsələn: Çöldə kosaldıqaç oynayan uşaqların səsi gəlirdi. Uşaqların bəzisi gizlənqaç oynadılar. Ona tapşırılan işlərə başdansaovdu yanaşırdı. Qızların gəlinatlandı havasına ürəkləri quş kimi çırpırdı.

Bu tipli mürəkkəb sözlərin bir çoxunda feili xəbərin şühudi keçmiş zamanın şəkilsizliyi ilə işləndiyi daha çox diqqəti cəlb edir. Bir çox hallarda isə qeyri-qəti gələcək zamanın təsdiq və inkar şəklilə formalaşan cümlə-sözlərə də rast gəlinir. Məsələn: dəymədüşər, dəyməgülümtökülər, pintimənigeyməz. Bir çox hallarda isə predikativ hissə əmr şəklində olur. Məsələn: Hacımənbəx, anaməniqurdavermə, qonşubağrıçatlasın, bağdadur, dursun, dayandoldurum, gəlməniqör, döysindir. Bu tipli ifadələri B.Əhmədov predikativ birləşmə və qrammatik vahidlərin sadə cümlə əsasında formalaşan mürəkkəb sözlər adlandırır. Müəllif yazır: “Belə qrammatik vahidlərin lüğəviləşməsinin müxtəlif səbəbləri ola bilər. Bəllidir ki, əşya və hadisələrin miqdarı sonsuzdur. Onları dərk etdikcə adlandırmaq zəruri olur. Bu zaman lüğət ehtiyatında onlara aid söz çatdırmadıqda qrammatik vahidlər və ya cümlə tipli birləşmələr əşyaviləşərək lüğəvi vahid kimi çıxış edir, yeni söz yaranır, dilin söz ehtiyacı bu üsulla da

ödədir. Bu da türk dillərinə məxsus söz yaratma yolu kimi özünü göstərir” (Əhmədov, 1990: 63).

Lakin müəllifin qeyd etdiyi sözlərin arasında elələri var ki, cümlə modeli ilə əlaqəsini tamamilə kəsmiş və sonu təsriflənməyən feillə ifadə olunmuşdur. Donuq predikativ feilin təsriflənməyən formadan əlamət bildirən forma ilə ifadə olunmağa qədər çevrilmişlər. Biz bu tipli ifadələrin artıq tam çevrildiyi və əvvəlki ilə əlaqəsini tam kəsdiyi fikrindəyik. Məsələn: ağagörməz, qurdiyeməz, gəlinartdamaz, çömçəqurutmaz v.s.

Cümlə-söz şəklində formalaşan mürəkkəb sözlərə daha çox danışıq dilində, dialektlərdə, bədii ədəbiyyat nümunələrində də rast gəlinir. Elçin Aslanovun “El-oba oyunu, xalq tamaşası” kitabında cümlə-söz şəklində olan mürəkkəb sözlərə xalq oyun adlarına çox rast gəlinir. Məsələn: addımbasdı, ayaqaçdı, niyyətutdu, ana məni qurda vermə, albunu, paşagəldi, belinimənəverdin, varanam, qalanam, vurçatlasın, qarıpısdı, quluncsındırdı, dağ dibində bozqurd var, qayçıdan çıxdı v.s. İşarələnmiş ifadələr oyun adı kimi tam cümlə-söz kimi, yəni leksik vahid kimi qəbul edilə bilməz. Çünki bunlarda formalaşma cümlə-söz qəlibi tam özünü doğrultmamışdır. Bəlkə də, inkişafın müəyyən mərhələsində prosesin başa çatması olacaqdır.

Dilçilərin bir qismi cümlə-sözlərin mürəkkəb adla eyniliyi fikrini irəli sürür. Bizə belə gəlir ki, bu vahidləri mürəkkəb ad adlandırmaq düzgün deyil, çünki bunların arasına zəif oxşarlıq, güclü fərqlər özünü göstərir. Bu ifadələrin Bakı Dövlət Universiteti, Nazirlər Kabineti, Fövqəladə Hallar Nazirliyi kimi ifadələrlə müqayisəsi əslində düzgün prinsip deyildir. Hər iki formalaşmada uyğunluq və fərqlilik özünü göstərir.

Hər iki vahidin müxtəlif sözlərdən ibarət olması, hər hansı bir prosesi, məthumu ifadə etməsi, adlandırması onların oxşar cəhətləridir. Fərqli xüsusiyyətlərini isə belə göstərə bilərik:

1. Mürəkkəb adlarda tərəflər dəyişə bilər, hazır qəlib xüsusiyyətinə malikdirlər, cümlə-sözlərdə isə bu qəlib forması yoxdur;
2. Mürəkkəb adlarda hər sözün öz vurğusu vardır, cümlə-sözlərdə isə bir əsas və bir neçə yarımətətlilik vurğu ola bilər;
3. Sözlər arasındakı fasiləyə görə də bunlar bir-birindən fərqlənir;
4. Mürəkkəb adlar özlərinin son mərhələsində sintaktik vahid, cümlə-söz şəklindəki mürəkkəb sözlər isə lüğəvi vahiddirlər;
5. Mürəkkəb adlardakı hər bir söz həqiqi mənasını saxlayır, lakin cümlə-söz şəklindəki leksik vahidlərdə bir çox hallarda məcazlaşma özünü göstərir;
6. Mürəkkəb adlarda sözlər arasındakı qrammatik əlaqələr dinamik, cümlə-sözlərdə isə statik vəziyyətdədir.

Göstərdiyimiz xüsusiyyətlər mürəkkəb adlarla cümlə-sözləri bir-birindən fərqləndirir, ona görə də bu tipli ifadələri mürəkkəb ad hesab etmək düzgün deyil.

Cümlə-sözləri öz ifadə etdiyi semantik mənaya görə ümumiləşdirərək qruplaşma aparmaq olur. M.Şirəliyev qeyd edir: “Cümlə-sözlərə müxtəlif mənə növlərinə malik qruplarına daha çox rast gəlinir: oyun adları, parça adları, adət adları, xüsusi adlar” (Şirəliyev, 1974: 407). M.Adilov da polisintetik mürəkkəb sözlərin semantikasına görə aşağıdakı növlərini qeyd etmişdir: 1) Müəyyən oyun adları; 2) Müəyyən adət-ənənə ilə əlaqədar olan adlar; 3) Parça və paltar adları; 4) Müxtəlif ad və fəsilə bildirən sözlər (Adilov, 2010: 60).

Bunu qeyd etmək lazımdır ki, fərqli semantikaları əks etdirən daha geniş mənə növləri də vardır. M.Şirəliyev inkorporlaşan belə sözlərin mənə növləri haqqında da yazmışdır. Müəllif bu tipli sözlərin sırasında digər mürəkkəb sözləri də qeyd etmişdir. Bu isə bəzən anlaşılmazlığa səbəb olur. Cümlədən sözə keçdikdə özləri ilə predikativliklərini apardığı kimi mənəni də saxlaya bilər. Söz şəklində fəaliyyət göstərməyə başlayan bu leksik vahidlər daha çox mənəni

əhatə edə bilirlər. Mənalardakı ümumilik, məcazilik semantikasını daha çox saxlayırlar (Şirəliyev, 1974: 407).

Bu tipli leksik vahidlərin məna növündən bəhs edən B.Əhmədov da qruplaşmanı bu şəkildə aparmışdır: 1. Şəxs adları bildirənlər; 2. Oyun və söz havalarının adlarını bildirənlər; 3. Adət-ənənə ilə bağlı mərasim tədbirlərinin adları; 4. Əşya adı bildirənlər; 5. Oyun adlarını bildirənlər; 6. Toponimlər; 7. Proses adı bildirənlər (Əhmədov, 1990: 61). Müəllifin bölgüsü demək olar ki, cümlələ-sözləri əhatə edir, lakin bu bölgülərə əlavə olaraq silah adları bildirən bölgünü də əlavə etmək olar: dayandoldurum. Müəllifin bölgülərinin içərisində əlamət bildirən cümlə-sözlər əhatə edilməyib. Məsələn: doyar-doymaz, dəymədüşər, döysündür, itqusdu, dabanbasdı, dabanqırdı, gözümçixdı, örtbasdır, başdansovdu, çəkçevir. Bu sözlər özündən sonra hər hansı bir üzvə aid olaraq əlamət və prosesi aydınlaşdırır bilir, məsələn; Uşaqlar küsəyən olur, lap dəymədüşər olurlar. İş zorla, döysündür gördürdün. Onu itqusdu apardılar. Bizim arxamızca dabanqırdı gəldilər. Nə qədər uşağı gözümçixdıya salacaqsan?

Nəticədə; bu tipli leksik vahidlərə başqa yarusdan yanaşsaq, onları nitq hissələri kimi də bölə bilərik. Cümlə sözlərin əksər hissəsi isim, bir neçə söz sifət, az qismi isə zərf kimi özünü təqdim edə bilir. Bu isə belə ifadələrin leksikləşməyə daha çox substantivləşməyə meyilli olduğuna sübutdur. İnkorporlaşan bu ifadələr sübut edir ki, dillərin tipoloji bölgüsündə kəskin sərhəd qoymaq olmur. Müxtəlif tiplərdə qruplaşan dillərin məhz ayrı-ayrı əlamətlərini hər bir dil tipində tapmaq olur. Azərbaycan dili iltisacı dillər qrupuna aiddir. Bu aidiyyət onun daxilində işlənən müxtəlif kateqoriyaların bir-birindən fərqli cəhətlərini üzə çıxarır. Bu kateqoriyalardan biri də cümlə və söz sərhədidir. Bunlar, yəni söz və cümlə sərhədi öz mühüm qrammatik əlamətlərinə görə fərqlənir. Bu fərq fonetik, leksik, morfoloji və sintaktik səviyyədə özünü göstərə bilir. Bunun əksi olaraq inkorporlaşan dillərdə isə cümlə və söz sərhədi seçilmir. Belə tipli dillərdə cümlə üzvü kimi tanıdığımız mübtədə, təyin, tamamlıq, zərflik, xəbər sözün özündə əksini tapır.

5. Nəticə

Cümləni təşkil edən komponentlərin nitqdə bir yerdə fasiləsiz, durğusuz və bir vurğu altında deyilməsi sintaktik vahid olan cümlənin sözə çevrilməsinə şərait yaradır. Bu hadisə iltisacı dillərdə inkorporlaşan dillərin ümumi xüsusiyyətinin təzahürünə çevrilir. Belə demək olar ki, bu halda dil tipləri arasında yaxınlaşma, bir-birinə meyletmə güclü olur. Cəmiyyətin, təfəkkürün inkişafı, dil tiplərinin bir-birinə inteqrasiyası belə yaxınlaşmalar üçün şərait yaradır. Təsadüfi deyildir ki, bu haqda yazan dilçilər A. A. Reformatski, D. Axmanova, İ. Meşşaninov, A. Axundov, T. Hacıyev, M. Şirəliyev bu yaxınlaşmanın təsirini görmüş və qiymətləndirmişlər. Bizə belə gəlir ki, bu mövzu daha çox elmi araşdırma tələb edir. Ümumiyyətlə, dil tipləri arasındakı əlaqə və bir-birinə inteqrasiyası xüsusi araşdırmaya cəlb edilməlidir.

Kaynakça

- Adilov, M. (2010). *Əsərləri*. I cild, Bakı: Elm və təhsil.
- Axmanova, O. (1966). *Slovar lingvistiçeskix terminov*. Moskva: Sovetskaya ensiklopediya.
- Axundov, A. (1988). *Ümumi dilçilik*. Bakı: Maarif.
- Axundov, A. (2006). *Ümumi dilçilik*. Bakı: Şərq-Qərb.
- Boqorodiskiy, V. A. (1939). *Oçerki po yazıkovedeniyu i russkomu yazıku*. Moskva: Uçpedgiz.

Cəfərov, S. (1947). *Azərbaycan dilində mürəkkəb sözlər və onların yazılışı*. Bakı: Azərbaycan məktəbi.

Cəfərov, S. (1960). *Azərbaycan dilində söz yaradıcılığı*. Bakı: ADU nəşriyyatı.

Əhmədov, B. (1990). *Azərbaycan dili söz yaradıcılığında sadələşmə meyli şivə materialları əsasında*. Bakı: V.L.Lenin adına APİ-nin nəşri.

Hacıyev, T. (1961). *Azərbaycan dilinin Cəbrayıl şivəsi*. Namizadlik dissertasiyası.

Kononov, A. N. (1941). *Grammatika tureskoqo yazıka*. Moskva–Leninqrad: İzdatelistvo akademii nauk sssr.

Kunin, A. (1970). *Angliyskaya frazeologiya (teoreticeskiy kurs)*. Moskva: Vısshaya şkola.

Qafarov, N. (2018). *Oğuz qrupu türk dillərində feildən yaranan adlar*. Avtoreferat.

Məmmədov, İ. (2019). *Azərbaycan dilinin etnoqrafik leksikası*. Bakı: Elm və təhsil.

Reformatskiy, A. A. (1967). *Vvedenie v yazikovedenie*. Moskva: Prosveschenie.

Rəcəbov, Ə. (2003). Müasir ingilis önlükləri haqqında bəzi qeydlər. *Dil və ədəbiyyat jurnalı*. №2.

Rəcəbov, Ə. (2010). *Tipoloji dilçilik*. Bakı: Elm və təhsil.

Sevortyan, E. (1955). *Fonetika tureskogo yazıka literaturnogo yazıka*. Moskva.

Şirəliyev, M. (1974). *Predlojyeniye-slovo (na materiale azerbaydjanskogo yazıka). Sovremenniyə problemi literaturavedeniya i yazikoznaniya. K 70-letiyu so dnya rojdeniya akademika Mixaila Borisovicha Xrapchenko*. Moskva: Nauka.

Yusifov, M. (2012). *Linqvistik tipologiya (dillərarası müştərəklik və təfəkkür tipologiyası)*. Bakı: Elm və təhsil.

Etik, Beyan və Açıqlamalar

1. Etik Kurul izni ilə ilgili;

Bu çalışmanın yazar/yazarları, Etik Kurul İznine gerek olmadığını beyan etmektedir.

Bu çalışmanın yazar/yazarları, Üniversitesi Etik Kurulu'nun tarih sayı ve karar..... ile etik kurul izin belgesi almış olduklarını beyan etmektedir.

2. Bu çalışmanın yazar/yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedir.

3. Bu çalışmanın yazar/yazarları kullanmış oldukları resim, şekil, fotoğraf ve benzeri belgelerin kullanımında tüm sorumlulukları kabul etmektedir.

4. Bu çalışmanın benzerlik raporu bulunmaktadır.